

РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ «ПОВСЯКДЕННЯ»

Віталій ДМИТРЕНКО

Смислове наповнення поняття

«Повсякденність» стає об'єктом вивчення гуманітарних наук із шістдесятих років ХХ століття. Відтоді були розроблені різноманітні концепції та методи її дослідження. Увагу науковців привертало не лише питання історичного розвитку повсякденності, а й теоретична складова та сучасні повсякденні практики. У науковий обіг були введені нові, часом украй незвичні для традиційної гуманітаристики, теми. Поміж них: стосунки в родині, міжособистісні зв'язки на рівні мікрогруп і колективів, сприйняття релігійних настанов, участь у політичних процесах і ставлення до них, способи існування в економічних реаліях, реалізація культурних норм окремою пересічною людиною тощо. Звернення до цих тем уможливило розкриття світу людини в усьому його різноманітті, показало складні взаємозв'язки індивідуального з загальними соціокультурними процесами і явищами. Усе це зробило повсякденність привабливою сферою досліджень.

Водночас, саме в таких студіях яскраво проявляється аксіоматичність твердження про те, що людина є багатогранною істотою, котра поєднує в собі біологічне й соціальне, загальне й індивідуальне, публічне й приватне, високе та низьке. Тож не дивно, що дослідження повсякденності від самого початку приречене бути міждисциплінарним. У цьому безперечна перевага таких студій, але, водночас, і корінь дискусій та непорозумінь. Учені, котрі працюють в цьому напрямі, мусять орієнтуватися не лише в термінологічному полі «своєї» науки, а й вживати дефініції, притаманні іншим наукам. Це, в свою чергу, викликає необхідність узгодити розуміння самого поняття «повсякденність» та його змістового наповнення, бо, часом його сприйняття навіть на рівні близьких гуманітарних дисциплін є неоднаковим. Для філософа повсякденність – це категорія, що потребує осмислення; для лінгвіста – розмовна мова, діалекти, арго; для антрополога – типові дії і ритуали; для історика – буденні прояви приватного та публічного життя людини в ту чи іншу епоху; для культуролога – цінності й сенси популярної культури.

Повсякденність різнопланова та цілісна водночас отож, природно, що дискусії про її сутність та межі далекі від завершення.

Розглядом теоретичних аспектів розуміння змісту та суті поняття «повсякденність» займалося чимало дослідників. На сьогодні вже класичними є роботи Пітера Берка, Фернана Броделя, Арона Гуревича, Едмунда Гуссерля, Юрія Лотмана, Томаса Лукмана, Альфа Людтке, Альфреда Шюца та ін. З українських науковців відзначимо праці Ольги Коляструк, Тараса Нагайка, Олександра Удода, Наталі Яковенко. Втім, попри вагомі здобутки попередників, вважаємо, що далеко не всі сторони цієї проблеми висвітлені рівномірно. Щоб розробляти їх далі, необхідно підсумувати вже напрацьоване.

Перше теоретичне осмислень поняття «повсякдення», як і запровадження його в якості філософської категорії, було запропоноване філософом і соціологом Альфредом Шюцом. Учений, який вважав себе послідовником Едмунда Гуссерля, розробляв питання, пов'язані з функціонуванням соціальних структур і способами творення людиною соціальної реальності. Він стверджує, що повсякденність або ж за термінологією Едмунда Гуссерля, котру він також уживав, життєвий світ, є найвищим аспектом соціального життя людини. Повсякденність, на його думку, не є наперед заданою реальністю, а утворює світ, зітканий з прагнень, фантазій, сумнівів, реакцій на події, спогадів про минуле й уявлень про майбутнє кожної конкретної людини. Основними характеристиками цього світу виступають категорії повторюваності та передбачуваності. Вони забезпечують соціальний порядок, основою якого є спільність уявлень про предмети, події й явища в суспільстві й культурі та гарантують певне місце людині в соціумі.

Альфред Шюц виокремив елементи, притаманні світу повсякденності:

– практичність – заснована на пануванні в повсякденні логіки здорового глузду, спрямованої на перетворення зовнішнього світу завдяки трудовій діяльності (переважно фізичній) й забезпечення комфортних умов існування;

– природна стабільність – людина виходить з того, що решта людей із її оточення в повсякденному житті поведуть і мислять себе так само, як і вона. Коли ж трапляються події, що суперечать усталеним уявленням, людина, як правило, виводить нестандартні ситуації за межі повсякденності;

– активний характер існування людини в повсякденні проявляється в тому, що вона безпосередньо переживає його. Різноманітні життєві ситуації вимагають від індивіда прийняття швидких й адекватних рішень, змушують діяти і забезпечують залученість в те, що відбувається. Дослідник застосовує для такого стану поняття «напружена свідомість»;

– специфічне сприйняття часу, яке ґрунтується на відчутті того, що «і завтра буде так само, як учора». Така циклічність породжує звичність й одноманітність, в котрій кожен день є своєрідною мікромоделлю цілого життя;

– цілісність особи – проявляється в тому, що в повсякденності людина бере участь всією своєю повнотою на відміну від решти сфер життя, в яких затребувані лише її окремі сторони. Саме тут відбувається поєднання всіх соціальних ролей індивіда, так би мовити, його «збирання» в певну цілісність;

– стереотипність, яка впорядковує повсякденність шляхом віднесення її об'єктів до певних типів, що дозволяє вільно орієнтуватися та діяти за певним алгоритмом. Стереотипи не творять індивідуально, а запозичують з колективного досвіду, бо світ повсякденності «інтерсуб'єктний», тобто створений і підтриманий людьми в процесі їхньої взаємодії. Альфред Шюц стверджував: «Я приймаю на віру і припускаю, що коли я поміняюся з нею (*іншою людиною* – В. Д.) місцями так, що її «тут» стане моїм, то я буду бачити предмети на такій же відстані і так же типово, як і вона сама й вони будуть для мене такими ж доступними, як і для неї і навпаки»¹. Яскравим виявом такої типізації він вважав поширені в повсякденному житті вислови: «увійди в моє становище», «станьте на моє місце» тощо.

Розробкою категорії «повсякденність» займалися й учні Альфреда Шюца – Пітер Бергер і Томас Лукман, які запропонували її конструктивістське трактування. На їхню думку, повсякденне життя – це суб'єктивно осмислена й інтерпретована реальність, яка виступає в іпостасі «зв'язуючої мережі», що поєднує людей у соціальні спільноти. Конструювання такої мережі здійснюється людиною завдяки наділенню реальності системою смислів, які відображаються в символах. Формування такого символічного апарату відбувається впродовж усього розвитку суспільства.

¹ Шюц А. Структура повсякденного мислення. *Соціологічні дослідження*. 1988. № 2. С. 132–134.

Засвоєння символів і смислів відбувається в процесі соціалізації індивіда. Більшість людей не потребує переоцінки створеної до них картини світу, тож сприймає її як щось самоочевидне, постійне та незмінне, використовуючи попередні смисли і символи. В цьому випадку дослідник має справу з так званим «непроблематичним» процесом конструювання повсякденності. Проте, у житті трапляються й нестандартні ситуації, коли існуючі смисли й символи перестають адекватно відображати реальність. Тоді осмислення повсякдення набуває проблематичного характеру. За таких обставин конструювання повсякдення відбувається за рахунок смислів, привнесених різними учасниками цього процесу.

Саме такі моменти дозволяють побачити, яким чином соціальні групи визначають проблемні сфери свого буття та розв'язують їх в щоденній практиці. На думку дослідників, людині властиве прагнення трансформувати проблемні моменти в непроблемну повсякденну конструкцію¹. Підсумовуючи свої міркування Пітер Бергер і Томас Лукман запропонували вважати повсякденне життя єдиною справжньою реальністю, в якій існує людська спільнота та закликали представників соціальних наук зосередитися саме на її вивченні.

Філософ і соціолог Норберт Еліас, зауваживши, що поняття повсякденності є неконкретним і складним, вважав, що: «По-перше, не можна перетворювати повсякденне життя на універсальну категорію, під яку підводяться в'єтнамські селяни, китайські мандарини, середньовічні лицарі, афінські мислителі і пересічна людина індустріального суспільства, поєднуючись тим самим у певний світовий карнавальний хід. По-друге, не можна повсякденне життя уявляти як особливу автономну сферу, відділену від суспільства з його структурами». Він запропонував розглядати його через порівняння з тим, що не є повсякденністю, нарахувавши вісім таких дихотомій:

- повсякденність – це протилежність святу;
- повсякденність – це рутинна, на відміну від надзвичайних подій;
- повсякденність – це трудові будні, відмінні від неробства;
- повсякденність – це життя народних мас у контрасті з життям заможних осіб;

---

¹ Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва: Academia-Центр: МЕДИУМ, 1995. С. 40–41.

- повсякденність – це сфера дрібних, ординарних справ, на відміну від подвигу та яскравих вчинків;
- повсякденність це приватне життя (сім'я, кохання, діти) на відміну від професійного чи офіційного життя;
- повсякденність – це сфера природних, нерелекторних переживань на протигагу раціональним, науковим переживанням і думкам;
- повсякденність – це наївна, непродумана свідомість, на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій¹.

Попри те, що виявлені Норбертом Еліасом бінарні опозиції неодноразово критикувалися, зауважимо, що вони безперечно відіграли роль стимулятора, звернувши увагу дослідників на ті сфери повсякденного соціального життя, котрі раніше не помічали чи замовчували. Усе це сприяло новому розумінню повсякденного як плюралістичної категорії.

В історичній літературі вислів «la vie quotidienne» («повсякденне життя») був вперше запропонований для назви серії видань Ашетт у 1930-ті роки представниками першого покоління «школи Анналів». Утім, першим фундаментальним дослідженням повсякденності можемо вважати працю Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.». У ній науковець запропонував розглядати економічний розвиток будь-якого суспільства як взаємодію двох нерозривних складових людського життя – матеріальної та нематеріальної. Саме до останньої Фернан Бродель застосував термін «структури повсякденності». Під повсякденністю дослідник розумів усе те, що оточує людину та опосередковує й визначає її життя день крізь день. Він зауважує, що «повсякденність – той бік життя, у який ми виявилися залучені, навіть не розуміючи цього, – звичка, або навіть рутинна, ці тисячі дій, що протікають і закінчуються самі по собі, виконання яких не потребує чийогось втручання і які відбуваються майже не зачіпаючи нашої свідомості. Я вважаю, що людство більш ніж на половину занурене в такого роду повсякденність... Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами й способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, які часом, причому частіше, чим це можна припускати, апелюють до незапам'ятних часів»².

¹ Галушко М. М. Наслідки тематизації повсякденності для розвитку філософської антропології. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 74. С. 110.

² Бродель Ф. Динаміка капіталізму. Смоленск: Русич, 1993. С. 12–13.

Структурними складовими повсякдення французький науковець вважав:

- умови життя (географічне середовище та його екологічний стан);
- трудову діяльність;
- життєві потреби людини (житло, харчування, одяг, лікування);
- способи задоволення щоденних потреб, які визначаються рівнем розвитку техніки і технологій.

Усі вищезначені складові тісно пов'язані між собою, взаємодоповнюють одна одну й є наслідком взаємодії людей, проявляючись в соціальних інституціях і політичних організаціях, цінностях і правилах, релігійних культах тощо. В підсумку, вивчаючи всі ці прояви повсякденного, дослідник мав виявити якусь постійну структуру, котра найкраще буде характеризувати історико-культурну спільноту, вивести «правила, які занадто довго утримували світ у досить важкоз'ясованій стабільності»¹. Пояснюючи читачеві головний задум своєї праці, Фернан Бродель писав: «Те, що запропоновано, це спроба побачити сукупність картин (повсякденного життя) – від їжі до меблів, від техніки до міст...»².

Характерним для Фернана Броделя і його послідовників був акцент на великих часових відрізках, у яких найкраще видно глобальні соціальні зрушення й котрі дають змогу проаналізувати швидкість соціальних змін в різних культурах і епохах. Велика увага приділялася тому, як офіційна культура сприймалася рядовими жителями. Історичні дослідження були спрямовані на вивчення психологічних, демографічних і культурних сюжетів. Французькі історики, які продовжували «лінію Броделя» прагнули показати взаємозв'язок між способом життя людей, їх побутом і ментальністю. Історія повсякденності в їхніх працях постає суттєвою частиною життя людей, однією з центральних ниток, вплетених в загальну картину історії.

Інший погляд на сутність повсякдення та можливості його історичного вивчення сформулював німецький історик Альф Людтке, якого вважають батьком-засновником «історії повсякденності». В його розумінні історія повсякденності – це: «історія ... спрямована проти аксіоми «великих людей» як головних дійових осіб історії та головних

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. С. 38.

² Там само. С. 483.

об'єктів її вивчення й, водночас, вона критична по відношенню до тези про анонімні структури, котрі нібито зумовлюють хід історії»¹. Остання частина цього твердження напряду полемізує з розумінням повсякденності, висловленим Фернаном Броделем і його послідовниками. Альф Людтке відзначає, що дослідження повсякдення повинно фокусуватися на тих, кого зазвичай називають «маленькими людьми». В історії повсякденності «...найважливіше вивчення людини в праці і поза нею, детальний історичний опис влаштованих і знедолених, одягнених і голих, ситих і голодних, розбрату і співпраці між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові і ненависті, а також і надій на майбутнє. Центральними в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто в основному залишилися безіменними в історії. Індивіди в таких дослідженнях постають і діючими особами, і творцями історії, активно виробляють, відтворюють і змінюють соціально-політичні реалії минулого і теперішнього»².

Таким чином, акцент у дослідженні повсякдення запропоновано змістити з побудов узагальнюючих моделей довгого часового тривання стосовно великих соціальних груп на користь реконструкції мислення, поведінки, переживань окремих людей певної епохи. Утім, неправильно було б вважати, що такий підхід у кінцевому результаті пропонує лише безсистемне нагромадження локальних побутових замальовок. Альф Людтке та його послідовники не заперечують можливості виявлення загальних закономірностей буття людини. Однак, досягнути такої цілі можливо лише рухаючись від конкретного/приватного до загального/колективного тобто цілісна картина повсякдення народу може бути створена лише на основі реконструювання щоденного життя конкретних людей, які його творять.

Утім, дискусії щодо смислового наповнення поняття «повсякденність» на цьому не припинилися. В 1964 році при Бірмінгемському університеті був створений Центр сучасних культурних досліджень (Center for Contemporary Cultural Studies). Одним із провідних його співробітників став Реймонд Вільямс, який запропонував переглянути усталене в тогочасній інтелектуальній думці розуміння культури. Він вважав, що неправильно розглядати розвиток культури виключно крізь

¹ Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 53.

² Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история. Ежегодник.* 1998/99. С. 77.

оптику «високого мистецтва», приписуючи творчі можливості не чисельній мистецькій, науковій чи літературній еліті. Крім «елітарної культури», зауважував дослідник, існують потужні пласти популярної та масової культури. Одним із найвідоміших акцентів його дослідження культури є теза про те, що культура є простою, звичною, притаманною кожному. В цьому судженні Реймонда Вільямса не варто бачити спробу нівелювання досягнень «елітарної» культури, а лише констатацію факту, що популярна й масова культура теж є результатом реалізації творчого потенціалу людини й в цьому вони подібні до «високої» культури. Висновок, запропонований Реймондом Вільямсом прозвучав радикально для свого часу: культура – це не лише мистецтво й література, культура, завдяки її буденному, звичному характерові – це спосіб життя певної спільноти¹.

Подібне розуміння культури сприяло введенню в науковий дискурс терміну «повсякденна культура», що розуміють як синонім поняття повсякденності. Його впровадження істотно розширило коло об'єктів дослідження і діапазон застосовуваних методів. З цього моменту почалося активне вивчення культури повсякденності, як рівної з іншими типами культури. У цьому контексті цікавими є погляди німецького історика Мартіна Дінгеса, який розробив концепцію «нової культурної історії повсякденності», заснованої на теорії «стилів життя» як архетипів поведінки людини, обумовленої епохою та соціальною приналежністю. Мартін Дінгес визначає «стиль життя» як «...відносно усталений тип рішень, які ухвалили індивіди або групи, що роблять вибір із запропонованих для них суспільством варіантів поведінки...»². Структуровані в часі і просторі моделі способу життя залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу родини й господарства, а також від ціннісних установок, останні «визначають головні життєві цілі, формують ментальності і виражаються в специфічному габітусі»³. Вчений підкреслює, що ця теорія робить можливим виявити як із поведінки індивідів і груп утворюються загальні культурні норми та яким чином вони потім впливають на поведінку людей.

¹ Олійник О. С. Вступ до соціології культури (за теорією Раймонда Вільямса). *Культура України*. 2013. Випуск 43. С. 175.

² Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности». Одиссей. Человек в истории. Москва: Наука, 2000. С. 105.

³ Там само. С. 106.

У науку «прийшли» прихильники так званої «нової культурної історії», котрі намагалися обмежити вплив «історії ментальностей» на дослідження повсякденності, дистанціюватися від розуміння її як «нерухомої історії». В своїх дослідженнях вони, зазвичай, використовували мікроісторичні методи. Прихильники такого підходу сповідували ідею плюралізму образів повсякденності, що було співзвучно загальним постмодерністським тенденціям гуманітарних студій.

Утім, при такому широкому розумінні поняття повсякденності, неминуче виникає проблема його співвідношення з іншими категоріальними означеннями, близькими до повсякдення. Насамперед, мова йде про такі категорії як «побут» і «приватне життя». Це особливо відчувається в українській, російській, білоруській історіографії, бо привнесені з англійської, французької чи німецької поняття не завжди адекватно передають зміст або ж мають іншу смислову конотацію. Класичним можемо вважати приклад із вживанням маркування «культурна історія» та й поняття «побут» і «повсякдення» – синонімічні в англійській мові, мають різний смисловий відтінок в українській. Усе це, помножене на наявність власної історіографічної традиції побутописання, котру дехто з науковців ототожнює з повсякденням, породжує чималі дискусії довкола понять і методів.

Побут, категорія найуживаніша в етнографії, зазвичай тлумачиться широко. В нього включають: житло, харчування, одяг, лікування, спосіб життя, форми поведінки, звичаї, особливості матеріального світу тощо. Як зазначив Юрій Лотман: «побут – це звичайне протікання життя в його реально-практичних формах; побут – це речі, які оточують нас, наші звички і щоденна поведінка»¹. В такому розумінні ці поняття дійсно близькі, передусім, коли порівняти їх із структурами повсякдення, запропонованими Фернаном Броделем. Для Юрія Лотмана та його послідовників деталі одягу, житловий простір, особливості поведінки слугують особливим «шифром» до прихованого за ними культурного коду, ключем до розуміння й оцінки позиції індивіда. Такий підхід передбачає трактування норм і цінностей досліджуваної культури через аналіз побутової поведінки.

Одним з перших, хто запропонував зближення історії та етнографії, був Жак Ле Гофф. Етнографія, на думку французького вченого, модифікує

---

¹ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ». 1994. С. 10.

наші уявлення про історію, пропонує історію, що є набором повторюваних чи очікуваних подій, релігійних свят і церемоній, пов'язаних з біологічною та сімейною історією: народження, весілля, смерть¹. Жак Ле Гофф стверджує, що етнографія дає історику новий матеріал для дослідження, відмінний від того, до якого він звик. Етнограф не цурається письмових документів, але він зустрічає їх украй рідко, тож його методи будуються на тому, щоб обходитися без них. Таким чином, історик, використовуючи надбання етнології, отримує можливість заглибитися в повсякденне життя людини, яка не обтяжує себе писаниною, у світ без текстів і письма².

Сучасні дослідники зазвичай розводять ці два поняття. Принципова відмінність вивчення повсякденності від етнографічних досліджень побуту полягає в прагненні показати різноманіття індивідуальних реакцій на події. Динаміка повсякденного життя знаходиться за межами побуту, що фіксує переважно статичну картину. Як зазначає Наталія Пушкарьова: «Історія повсякденності ставить на перше місце не опис матеріального предмета, а ставлення до нього людей. Побутові деталі допомагають досліднику відшукати в історії те, що виражало на той момент «дух часу», співвіднести часткове існування людини з ходом історичних подій»³.

У сучасних дослідженнях помітна тенденція розглядати побут і повсякденне життя не ізольовано та відірвано від історичних подій і процесів, а як область, в якій вони проявляються й яка безпосередньо впливає на хід історії. Це пряма апеляція до нового розуміння історії, в якій помітну роль відіграють не лише політичні події, економічні закони чи дії визначних осіб, але й непримітний перебіг звичайних справ, «життя пересічних людей».

У вітчизняній історіографії, попри наявність значної кількості праць з повсякдення різних періодів української історії, визначення самого поняття «повсякденність» також залишається проблематичним. Здається, маємо своєрідний мовчазний консенсус істориків, які прийняли тезу, висловлену свого часу Олександром Удодом про те, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології

¹ Ле Гофф Жак. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. С. 200.

² Там само. С. 211.

³ Пушкарева Н. Л., Любичанковский С. В. Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2014. Т 4. № 3. С. 10.

історії, а тому межі предмету дослідження залишаються розмитими, а саме поняття потребує з'ясування¹. Тож, українські історики використовують поняття повсякденність, не вдаючись до його теоретичного пояснення. Водночас, огляд історичної літератури, матеріалів конференцій і круглих столів засвідчує потребу мати в своєму арсеналі більш-менш чітко сформульовану дефініцію «повсякдення».

Так, уже згадуваний Олександр Удод пропонує таке її пояснення: «повсякденність – це не тільки житлово-побутові умови, це психологізація побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування»².

Ольга Коляструк наголошує, що повсякдення є продуктом тривалого історичного розвитку, складається шляхом відбору прийнятних для більшості норм, правил, звичок, традицій та базується на предметно-речовому його забезпеченні. Дослідниця зауважує, що повсякденність «поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні дії вписує в загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики тощо»³. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних перетворень, вважає Ольга Коляструк, повсякдення не змінюється кардинально та раптово. Проте, усталена/нормативна повсякденність у такі кризові моменти набуває ознак екстраординарності й екстремальності. Вона триває певний часовий період, а потім відбувається повернення до попереднього «нормального» повсякдення або ж утворюється нова повсякденна реальність, котра стає нормою. Характер повсякденності залежить від простору, рівня потреб і можливостей людини та визначається належністю особи до певної соціальної верстви й культурними практиками тієї епохи в яку вона живе⁴. Наголошуючи на

¹ Удод О.А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. №3. С. 6.

² Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2006. Вип. 15. С. 386.

³ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький: у 2 ч. Ч. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2009. С. 7.

⁴ Там само. С. 15.

певній умовності Ольга Коляструк все ж пропонує виділяти в повсякденні кілька сфер за домінуючим у них способом виявлення життєдіяльності, а саме:

- трудову (праця, навчання);
- дозвіллевідпочинкову (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки);
- репродуктивнозабезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут);
- приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім);
- комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання)¹.

Натомість, Тетяна Заболотна, закликаючи чітко відділяти історію повсякдення від побутописання, наголошує, що основна мета дослідника повсякденності – «з'ясувати вплив різноманітних неочікуваних подій на зміни в приватному, побутовому житті та відтворити багатоманіття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій; центром аналізу стає мінливе життя людини з її щоденними турботами»².

Отож, спостерігаємо розмаїття підходів до розуміння поняття «повсякденність» й, як наслідок, різні його історії. Мабуть, не випадково відповідальний редактор двотомника «Повсякдення ранньомодерної України» Віктор Горобець у вступному слові до видання зазначав: «Авторський колектив видання та його редакційна колегія від самого початку не ставили перед собою завдання теоретичного осмислення історії повсякдення ранньомодерної України...у представлених дослідницьких студіях втілено різні підходи як до вибору предмету дослідження (світ повсякденних практик, вияви девіацій, сфера повсякденних уявлень чи світ матеріальних речей, що оточує людину історичну), так і до методологічних підходів, де спектр дослідницьких стратегій в одних випадках включає властиво мікроісторичні підходи, а в інших, навпаки, латентно чи більш виразно демонструє данину традиційним, широко закроеним узагальненням»³.

¹ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 55.

² Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 39.

³ Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 10–11.

Таким чином, інтелектуальне осмислення поняття «повсякдення» розпочалося завдяки антропологічному перевороту в гуманітаристиці. Швидко ставши популярним, цей термін увійшов у наукову мову всіх соціогуманітарних спільнот світу, проте, залежно від національних і фахових особливостей, щоразу набуваючи нових неповторних рис. Історики, філософи, соціологи попри розходження в розумінні цієї дефініції та застосування різної методології її вивчення, єдині в тому, що головним об'єктом дослідження повсякдення виступає життя людини. Вочевидь, варто погодитися з думкою Ольги Колястрок, що «кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякденності, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність»¹.

Джерела дослідження: загальна характеристика

Одна з центральних методологічних проблем в роботі дослідника пов'язана з поняттям історичного джерела. На сьогодні маємо декілька підходів до його розуміння. Прихильники позитивіського підходу стверджують, що немає історії без документів. Вони зробили значний внесок у документалізацію історії, в розробку теорії й методики дослідження документів і їх джерелознавчої критики. Такі дослідники орієнтуються, передовсім, на офіційні документи, що виникли внаслідок діяльності міжнародних, державних чи місцевих органів влади, церковних, громадських, партійних, мистецьких установ тощо².

Прибічники неокантіанського підходу розглядають джерело як продукт індивідуальної людської психіки. За такого підходу виділяють два головних корпуси джерел, які умовно можна назвати «джерелами опису впливу» та «джерелами опису реакцій». Вони не заперечують значення

¹ Колястрок О. А. Інтелігенція УСРР у 20-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України. 2010. С. 25–26.

² Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу*. Харків, 29 листопада 2016 р. / ред. кол.: Богдашина О. М. (гол. ред.), Посохов С. І., Світленко С. І., Куделко С. М., Острянка А. М. Харків: Апостроф, 2016. С. 11.

джерела в історичному дослідженні, втім, при роботі з ним на перше місце висувують інтуїцію історика. У тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі першорядне значення вони віддають інтерпретаційній складовій, абсолютизуючи роль дослідника у тлумаченні подій, фактів і явищ¹.

Постмодерністський підхід до джерел представлений спадкоємцями «школи Анналів»². Його представники схильні вбачати джерело в будь-якому продукті людської діяльності. Втім, на відміну від неокантіанців, вони обстоюють цивілізаційне тлумачення історичного процесу, тож розглядають джерело не просто як продукт людської діяльності, а як явище певної, віддаленої від нас у часі культури, єдину, доступну для історика, реальність минулого. Методологія постмодернізму на перше місце висуває вміння історика проникнути у світ людей минулого, збагнути культурні коди епохи й за допомогою історичного нарративу сконструювати/відтворити попередню реальність, описуючи її в тогочасних категоріях, гонячи від себе «вірус сучасності». Тут мова йде про перехід від звичайного прочитання джерел до інтелектуального, тобто до розгляду філософських, літературно-художніх, психологічних аспектів створення джерела, а значить – і про залучення лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних та інших методів його опрацювання.

Повсякденність являє собою форму звичайного протікання людського життя, тож її прояви відкладаються прямо чи опосередковано у різних документах. З огляду на це, важливим є питання джерелознавчої критики/інтерпретації, бо ж одна й та ж реальність, закодована у різний спосіб, дасть різні (іноді протилежні за формою та змістом) тексти. Повсякдення є всеохоплюючим за своєю суттю, тож і коло джерел, на основі яких його досліджують може бути надзвичайно широким.

Українське й зарубіжне джерелознавство бере за основу групування джерел, рівень їх наближеності до подій і явищ, що вони відображають. За цією ознакою джерела зазвичай поділяють на історичні залишки (рештки) та історичні традиції (оповідні, законодавчі, нарративні джерела). Проте, слід мати на увазі, що майже кожна пам'ятка водночас є і залишком, і традицією. Виходячи з того, що дослідники повсякдення не лише описують побут і матеріальне оточення людей минулого, а й розкривають їхній нематеріальний світ, велике значення в таких студіях належить саме

¹ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. С. 26–27.

² Там само. С. 27.

джерелам історичної традиції, котрі, порівняно з рештками, більш інформативні, але водночас й поліваріантніші у прочитанні.

Досліджуючи повсякденне життя пересічної людини тоталітарної епохи й виходячи з інформаційного потенціалу та «авторства» ми об'єднали використані в дослідженнях джерела в кілька груп: актові або законодавчі; діловодні або справочинні; облікові або статистично-описові; періодична преса; джерела особового походження або еґо-документи; усні свідчення (інтерв'ю, опитування, бувальщини); фольклор (пісні, вірші, приказки, частівки тощо); художня література. Схарактеризуємо кожен з них більш докладно.

Актові (законодавчі) джерела. Це, насамперед, правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. Такі акти поділяють на дві великі підгрупи: приватноправові і публічноправові. Актові джерела містять офіційну інформацію про зміст і напрями політики органів влади. Це документи законодавчого та розпорядчого характеру, листування установ і організацій. Особливістю цього виду джерел є те, що вони відображають дійсність не так у конкретних фактах, як в юридичних нормах, аналіз яких уможлиблює вивчення політичного, економічного та культурного стану суспільства, розвиток соціальних процесів, приватних відносин тощо. Їх вивчення дозволяє простежити офіційне бачення владних органів, щодо повсякдення населення.

Діловодні (справочинні) джерела являють собою групу офіційних документів, що мають персоніфікований характер, розкривають окремі біографічні факти, віддзеркалюють систему правовідносин певної історичної епохи. Такі джерела містять інформацію про «пересічну» людину минулого й, водночас, уможлиблюють виявлення загальних тенденцій повсякдення. Роль таких документів набуває неабиякої ваги при вивченні взаємин особи і держави за доби тоталітаризму, вони можуть відображати механізми злочинної дії каральної системи, масштаби терору та репресій, засвідчують наявність руху опору правлячому режимові тощо.

Наприклад, для дослідження повсякдення українських оstarбайтерів велике значення мають фільтраційні справи. Це своєрідні «досьє» на осіб, вивезених на роботи до Третього Рейху. У них містяться особисті дані про окремих депортованих. Справи складаються з матеріалів допитів, анкет (реєстраційних листів), протоколів, висновків і характеристик, складених представниками органів влади в перевірних пунктах. Інколи до справ

додані матеріали свідків про діяльність цих громадян під час їхнього перебування в Третньому Рейху чи на окупованій території. У «реєстраційних листах», заведених на кожного, хто повернувся на батьківщину, містилися відповіді на питання, що стосувалися діяльності особи як до початку війни, так і під час перебування за кордоном (наприклад, репатріант називав свою спеціальність; партійність; обставини, за яких опинився на території іншої держави; чи був заарештований, затриманий або піддавався допитам з боку німецької влади; чи служив у німецьких формуваннях тощо). У справах зустрічаються також документи, отримані східними робітниками в Рейху: посвідчення особи, робочі книжки, медичні картки тощо. Вони дають можливість дослідити щоденні умови перебування на примусових роботах у Третньому Рейху¹.

Таке ж значення мають і особові справи співробітників, що уклалися при прийнятті людини на роботу в Радянському Союзі. Типовим їх зразком є особові справи співробітників педінститутів. Вони різні за обсягом. Усе залежало від часу, який людина провела у стінах вишу та від її активності на посаді. Це зібрання документів, написаних про людину і самою людиною: листок з обліку кадрів (документ анкетного типу, у якому людина полишила власноручні записи про свій вік, партійність, національну та географічну приналежність, освіту, родинні зв'язки та здобутки у різних сферах: від військової до наукової)².

Облікові (статистично-описові) джерела. Статистичні джерела охоплюють різноманітні за змістом і формою відомості, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Статистика має багато різновидів, залежно від галузей в яких вона застосовується (промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо).

Статистичні джерела радянських часів відкладалися і друкувалися в різний час неоднаково. Порівняно активно статистика розвивалася у 20-ті роки. З 30-х років кількість статистичних публікацій значно зменшилася, а

¹ Дмитренко В. І. Джерела дослідження повсякденної культури українських остарбайтерів. *Література і культура Полісся*. 2020. Вип. 99. Серія «Історичні науки». № 13. С.230.

² Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 39–40.

її якісний стан погіршився. Вміщені в статистичних виданнях дані подавалися у препарованому вигляді, охоплюючи лише ті галузі господарства та культури, цифрові показники яких засвідчували «переваги» соціалізму. Попри певну лібералізацію 60-х років, зазначена вище тенденція в статистиці збереглася до кінця існування СРСР. Водночас, попри неточності статистичні джерела чітко демонструють загальні тенденції повсякденного життя в усіх її проявах.

Періодична преса. Періодичні видання, представлені газетами, журналами календарями, бюлетенями, є важливими для дослідження повсякдення. Специфічна риса цього джерела – комплексність адже в періодиці представлено багато різноманітної інформації (поточна, документальна, хронологічна, особового характеру тощо). В періодиці публікуються різні за видами, жанрами і походженням матеріали: документи органів державного управління, громадських організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, ветеранського і жіночого руху. Матеріали періодики характеризуються оперативністю подання інформації, віддзеркалюють її хронологічні зміни. Крім безпосередньо інформації, вони відображають акценти епохи, виказують суспільні настрої, виявляють типове й атипове в поведінці людей, подають лексичні характеристики суспільства у різних його вимірах.

Періодику поділяють на центральну, спеціалізовану, відомчу та місцеву, легальну й нелегальну (самвидавівську), розрізняють її також за політичним та ідеологічним спрямуванням. Матеріали періодики зазвичай групують за газетно-журнальними жанрами.

Працюючи з періодичною пресою, дослідники повсякдення звертають увагу на такі питання: якою мірою публікації стосувалися досліджуваної проблеми чи групи (і чи стосувалися взагалі)?, на чому ставилися наголоси?, як часто відбувалося звернення уваги до проблеми (і чи дійсно відбувалося)? Наприклад, спеціалізованим центральним виданням для освітян СРСР була газета «Радянська освіта». Газетні публікації в ній охоплюють всі сфери повсякдення освітян. У роки «відлиги» це видання з органу влади, пересиченого директивами, перетворилася на дзеркало реальності (нехай часом і викривленої). На шпальтах видання друкувалися листи студентів та педагогів, фоторепортажі про будні навчальних закладів, критичні статті журналістів

із освітянської проблематики. Інформацію з неї логічно доповнюють матеріали періодичних видань окремих вишів (наприклад, «За педагогічні кадри!» ПДП)¹.

Джерела особового походження (ego-документи). Важливе значення для дослідження повсякденної культури мають джерела особового походження. До них, передовсім, належать: спогади (мемуари), щоденники та приватне листування, життєписи тощо. Зазвичай такі джерела просякнуті особистим сприйняттям реальності, що їй довелося пережити. Вони якнайкраще показують особистісне ставлення конкретної, живої людини до певних подій, явищ, правил, навколишнього світу тощо.

Так, у мемуарах стрижнем подачі інформації виступає автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються факти, явища й події, свідком або учасником яких він був або ж дізнався про них з першоджерел. В одних випадках мемуари пишуть виключно з пам'яті, в інших – використовують записи (регулярні чи спорадичні), які вів автор, звертаються до оприлюднених документів, архівних матеріалів, періодики тощо. Також мемуари розрізняють за формою: поряд із авторськими виділяють літературні, записи в яких літератор художньо оброблює спогади очевидців. Мемуари добре передають атмосферу та колорит епохи, віддзеркалюють погляди і настрої конкретної людини в різноманітних життєвих обставинах.

Важливим джерелом для дослідження щодення людини є листи. Саме у них людина викладала свої почуття, емоції, мотиви окремих вчинків. Зміст кореспонденції завжди вражає своєю безпосередністю в сприйнятті дійсності, відвертістю, великою емоційністю. У цілому приватні листи є специфічною та надзвичайно цікавою сторінкою творчості людини. Наприклад, досліджуючи історії українців-остарбайтерів, Антон Меляков вказує, що «... саме ці джерела відкривають такі сторони життя мешканців України, як взаємовідносини між ними та робітниками з інших країн, наявність або відсутність офіційних та, що значно рідше, неофіційних стосунків між депортованими та місцевим німецьким населенням, персоналом підприємств тощо...»². На думку

¹ Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 36.

² Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів. С. 144. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/11/10_UM_11_Statti_Melyakov.pdf (дата звернення: 21.01.2023).

Ольги Мармілової, «унікальність цього джерельного комплексу полягає у можливості відтворення емоційного життя східних робітників, взаємовідносин з рідними, тих проблем, що турбували їх безпосередньо під час перебування у неволі»¹.

Наступною групою джерел особового походження є щоденники. Зазвичай до них записують події у той же день, коли вони відбувалися хоча це й не є беззастережною умовою кваліфікації записів як щоденникових. Усе різноманіття функцій щоденника можна звести до наступних: фіксація персонально важливих подій; осмислення записаних подій; індивідуальні роздуми з приводу певних проблем.

Щоденники та особисті листи зазвичай пишуться для себе або для дуже вузького кола читачів, тож вони передають щирі почуття, бажання й погляди людини. Утім, варто пам'ятати, що в тоталітарних суспільствах люди навіть в особистій кореспонденції боялися висловлювати справжні думки та судження. Усе це спричиняє певні труднощі для дослідження таких джерел, оскільки в них нерідко вживаються скорочення, ініціали або прізвиська замість імен, а частина інформації подається в зашифрованому вигляді.

Усні свідчення. Матеріали усних свідчень (інтерв'ю) являють собою спогади, зібрані методом опитування та зафіксовані, як правило, за допомогою засобів звукозапису, котрі потім розшифровують.

Алесандро Портеллі зауважує, що «письмові й усні джерела не виключають одне одного. Вони мають як загальні, так і особливі якості й завдання, виконати які може тільки один із цих двох типів джерел (або ж з якими один із них «справляється» краще за іншого). Відповідно, вони вимагають різних прийомів і методів аналізу та інтерпретації. Але недооцінка чи переоцінка усних джерел призводить до того, що їх особливості губляться, а самі вони перетворюються або в просте доповнення до традиційних письмових джерел, або в ілюзорний засіб для вирішення всіх проблем»².

Усні джерела набувають особливого значення при дослідженні свідомості, стилю життя, поведінки, мислення, пам'яті людини. Вони незамінні при вивченні тих сегментів життя, що знаходяться здебільшого в

¹ Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. С. 175.

² Портеллі А. Особенности устной истории. *Хрестоматия по устной истории* / общ. ред. М. В. Лоскутовой. Санкт-Петербург: ЕУСПб, 2003. С. 32.

непублічній сфері. Історична наука розглядає усні свідчення як природний засіб заповнення лакун у письмових джерелах останніх десятиліть, прогалин, що з'явилися під впливом офіційної тоталітарної ідеології.

Сьогодні практика інтерв'ювання є частиною академічної науки, що реалізується в низці проєктів. Звичною практикою є видання усних свідчень в якості мемуарів. У зв'язку з цим до матеріалів усних інтерв'ю застосовують ті ж принципи критичного аналізу, що й до мемуарів в традиційному розумінні цього терміна. Обидва види цих джерел мають багато спільного. До них рівноцінно можуть бути застосовані характеристики пам'яті такі як: календарне та останнє враження, ефект піку спогадів тощо. Усні свідчення так як і мемуари схильні нести в собі відбиток культурних стереотипів та політичних розрахунків.

Попри певні недоліки вважаємо, що усні свідчення відіграють поряд із джерелами особистого походження колосальну роль в дослідженні повсякдення людей епохи тоталітаризму. На нашу думку, влучним є вислів Пола Томпсона про те, що головною проблемою для вивчення колишніх соціалістичних країн стало не знищення писемних документів, а масштабність недостовірних і викривлених даних, які в них містяться¹. Антропоцентричні дослідження зміщують акценти зі знаних подій і героїв на звичайних і незнаних їх учасників й очевидців. Визнання істориками унікальності й самоцінності людського досвіду сприяє залученню усних свідчень до дослідження минулого.

Фольклор. Окремим видом джерел є фольклор: пісні, вірші, приказки, частівки, анекдоти тощо, створені пересічними людьми. У більшості випадків такі твори безіменні. Часто вони виникали шляхом накладання на мотиви та/чи слова вже відомих творів, проте, були авторські варіанти. Аналіз цього виду джерел дозволяє дослідити внутрішній світ особистості, її повсякденний побут, менталітет, емоції, настрої, творчу фантазію.

Фольклор виконує функції символічного регулятора соціальних і культурних практик, закріплюючи довкола певних текстів аудиторію їх споживачів. Таким чином, фольклор є формою соціальної комунікації та служить засобом соціалізації індивіда в певну історичну спільноту. Дослідження такого досвіду здатне збагатити уявлення про повсякдення.

Художня література. До вивчення повсякдення залучають твори художньої літератури, котрі художніми засобами відбивають епоху,

¹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. Москва: Весь Мир, 2003. С. 74.

осмислюють та висвітлюють події й явища минулого та сучасності. Для історика художня література цінна не фактами чи залученими джерелами, а прихованою інформацією, що проливає світло на конкретні умови творчості, художні та ідейні уподобання автора тощо. При вивченні буденного життя та його ідеалів вагоме місце займають саме твори читаних та знаних письменників доби. Романи, повісті, поеми, драми, вірші дають змогу краще пізнати культуру, духовне життя та рівень свідомості суспільства, в якому вони були створені. Досліднику треба пам'ятати, що кожен літературний твір як джерело має вивчатися з урахуванням його історичної обумовленості, масової свідомості сучасного йому суспільства, авторського світогляду, стильових і мовних особливостей викладу. Цінність художньої літератури як джерела дослідження повсякдення полягає в здатності відображати ментальність часу, сприяти реконструкції певних історичних типів поведінки, мислення, сприйняття, тобто відтворювати суб'єктивні аспекти соціальної реальності.